

Elektronika dla juniora (i seniora), czyli elektroniczne przedszkole

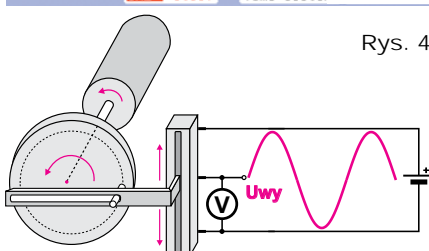
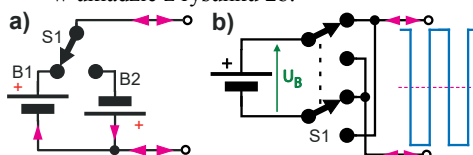
Spotkanie 8: Napięcie i prąd zmienny

W EdW 1/2016, w związku z jubileuszem 20-lecia czasopisma, rozpoczęliśmy elementarny kurs podstaw elektroniki dla najmłodszych i starszych, którzy chcieliby przypomnieć sobie podstawy. Założeniem jest, że młodzieży

„uczeń” nie zostanie pozostawiony sam sobie, bo proponowane ćwiczenia ma wykonywać z kimś choć troszkę starszym i doświadczonym. Oprócz rodziców może to być starsze rodzeństwo albo ktoś z rodziny lub przyjaciół.

W naszym kursie do tej pory wykorzystywaliśmy zasilacz lub baterie, które są źródłami napięcia i prądu stałego. Jednak istnieją źródła, w którym napięcie (prąd) w określony sposób zmieniają swoją wartość. Nie będziemy analizować książkowych definicji napięć (prądów) *tętniących, jednokierunkowych, przemiennych, zmiennych, nieokresowych*, itp. W praktyce najczęściej mamy do czynienia z przebiegami, których wykres czasowy to albo *przebieg sinusoidalny*, albo *prostokątny*.

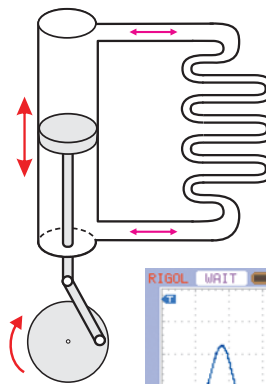
Bodaj najprostszy sposób wytworzenia *jednokierunkowych impulsów prostokątnych* pokazany jest na **rysunku 1**. Bardzo interesują nas także impulsy dwukierunkowe (na przemian dodatnie i ujemne), które można wytworzyć na przykład w układzie z **rysunku 2**. **Rysunek 3** pokazuje zrzut z ekranu oscyloskopu przy szybkim przełączaniu S1 w układzie z **rysunku 2b**.

Przebieg sinusoidalny można byłoby wytworzyć za pomocą liniowego potencjometru suwakowego, napędzanego silnikiem według **rysunku 4**. Hydraulicznym odpowiednikiem źródła napięcia sinusoidalnie zmiennego jest pompa z tłokiem według **rysunku 5**. Zapamiętaj, że **przebieg sinusoidalny jest ściśle związany z ruchem obrotowym**. Jednemu pełnemu obrotowi (okresowi) odpowiada kąt 360 stopni. Pół okresu to 180 stopni, a ćwierć okresu to 90 stopni, czyli kąt prosty.

Generalnie wirujące prądnice wytwarzają przebieg sinusoidalny lub bardzo podobny. **Rysunek 6** to wynik pomiaru oscyloskopem napięcia obracającego się dy noma rowe-

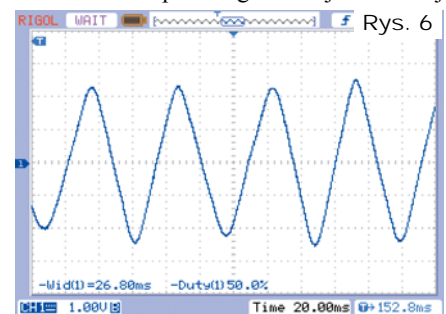
rowego z **fotografii 7** (analogiczny eksperyment z popularnym silnikiem komutatorowym da inny wynik, ponieważ komutator i szczotki tworzą tzw. *mechaniczny prostownik*). Generatory w elektrowniach obracają się z szybkością dokładnie 3000 obrotów na minutę, czyli 50 na sekundę. Dlatego w sieci energetycznej mamy prąd (napięcie) sinusoidalnie zmienny z częstotliwością **50 cykli na sekundę**, czyli o częstotliwości **50 herców (50Hz)**. Jeden pełny cykl, czyli okres, trwa 1/50 sekundy, czyli 20ms. Nazwa jednostki częstotliwości pochodzi od nazwiska niemieckiego uczonego Heinricha Hertza. Częstotliwość zwykle oznacza się literą **F** lub **f** od angielskiego *frequency* (np. $f = 300\text{Hz}$). **Rysunek 8** pokazuje przebieg **śmiertelnie groźnego** napięcia sinusoidalnie zmiennego w domowym gniazdku sieci 230V (zmierzone oscyloskopem z bezpieczną sondą – dzielnikiem 1:100). Generatory w elektrowni wytwarzają „czysty” przebieg sinusoidalny, ale w gniazdku wierzchołki są spłaszczone z uwagi na specyficzne

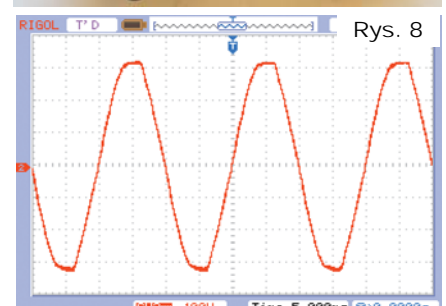
Rys. 5

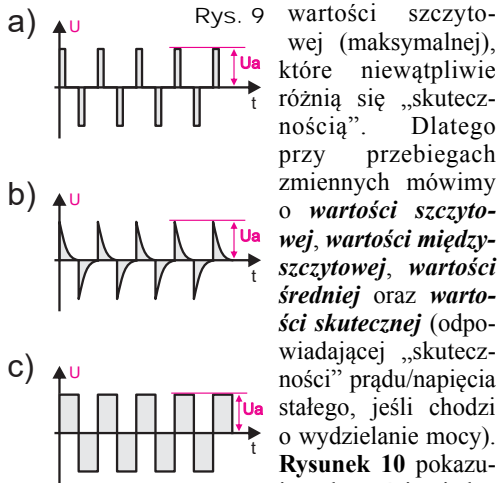
obciążenie sieci (układami elektronicznymi).

W przypadku przebiegów sinusoidalnych (i wszelkich innych zmiennych) jest pewien problem z określaniem ich wartości. **Rysunek 9** pokazuje kilka przebiegów o jednakowej

Fot. 7

Rys. 9 wartości szczyto-
wej (maksymalnej),
które niewątpliwie
różnią się „skutecz-
nością”. Dlatego
przy przebiegach
zmiennych mówimy
o **wartości szczyto-
wej, wartości między-
szczytowej, wartości
średniej** oraz **warto-
ści skutecznej** (odpo-
wiadającej „skutecz-
ności” prądu/napięcia
stałego, jeśli chodzi
o wydzielanie mocy).

Rysunek 10 pokazu-
je zależności między
nimi dla przebiegu
sinusoidalnego. 230V
to **wartość skuteczna**
napięcia sieci ener-
getycznej, więc jak
potwierdza rysunek
8, **wartość szczyto-
wa** wynosi około
325V, a międzyszczy-
towa aż 650V!

Elektronik niekiedy
ma do czynienia
z przebiegami trójkąt-
nymi i piłkkształtny-
mi, ale zdecydowanie
częściej z prostokąt-
nymi. Wtedy oprócz
amplitudy, częstotli-
wości i czasów istotny
jest też parametr:
wypełnienie, (ang.
duty factor, duty cycle)
jak pokazuje **rysunek 11**.

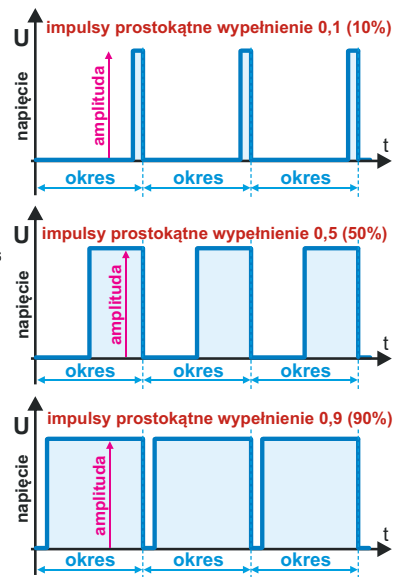
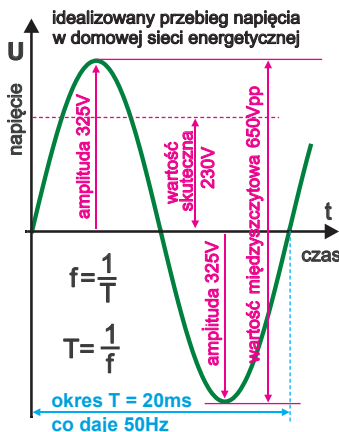
A teraz rozwiązanie
zagadki. Otóż w
dwóch ostatnich odcin-
kach pojawiło się
bardzo ważne pytanie:
**czy istnieje taki
przebieg, przy którym
w kondensatorze
i kształt prądu, i napięcia
są jednakowe?**

Wiemy, że przez
kondensator prąd płynie
tylko wtedy, gdy
zmienia się napięcie
na kondensatorze i że
przebiegi napięcia
na kondensatorze
zwykle mają inny
kształt niż przebiegi
jego prądu, bo prąd
jest proporcjonalny
nie do wartości napięcia,
tylko do **szybkości
zmian napięcia**.
Ale istnieje jeden
szczególny, „magiczny”
przypadek: gdy zmiany
napięcia i prądu mają
kształt... **sinusoidy**,
przebiegi napięcia
i prądu wyglądają
jak na **rysunku 12a**.
W każdym momencie
prąd jest proporcjonalny
do szybkości zmian
napięcia. Między
sinusoidalnymi przebie-
gami napięcia i prądu
występuje przesunięcie
fazy o 1/4 cyklu (okresu),
czyli 90 stopni
($\pi/2$ radianów).
Rysunek 12a jest
obrazem z oscyloskopu,
mierzącego przebiegi
w układzie z **rysunku**

12b. Źródłem sy-
gnału sinusoidalnego
160Hz jest genera-
tor – przy tej wła-
śnie częstotliwości
kondensator 1 μ F
ma reaktancję 1k Ω .
Jeden kanał oscylo-
skopu mierzy napię-
cie zasilające, ale
w praktyce jest to
napięcie U_C na kon-
densatorze (przebieg
czerwony), ponieważ
napięcie na rezystorze
pomiarowym R_P jest
bardzo małe (czułość
kanału 2 mierzącego
napięcie to 1V/dz,
a czułość kanału 1
jest stokrotnie więk-
sza: 10mV/dz). Drugi
kanał oscyloskopu
mierzy to małe napię-
cie (kolor niebieski)
na małym rezystorze,
a tym samym płynący
prąd ($I = U_P/R_P$).

Sinusoida okazuje
się przebiegiem nie
tyle „magicznym”,
co podstawowym,
elementarnym, fun-
damentalnym. W
elektronice bardzo
często mamy do
czynienia z przebie-
gami sinusoidalnymi
i wtedy... otwiera
się dodatkowa moż-
liwość. Porównaj
przebiegi z **rysunku 13**.
Oczywiście są zgodne
z podstawową zależ-
nością: **prąd płynący
przez kondensator
jest wprost proporcjo-
nalny do szybkości
zmian napięcia (du/dt)
i do pojemności C**,
co możemy zapisać
jako matematyczną
operację różniczkowa-
nia: $i = C du/dt$.
Ale tu mamy coś
więcej: czym więk-
szy kondensator,
tym większy prąd
i przypomina nam
to sytuację z rezysto-
rami o różnej
oporności. Wygląda
na to, że kondensator
o większej pojem-
ności ma mniejszą
oporność. Słusznie!
Jednak jest to „inna
oporność”. Nie
jest to rezystancja
R, tylko **reaktancja
pojemnościowa**,

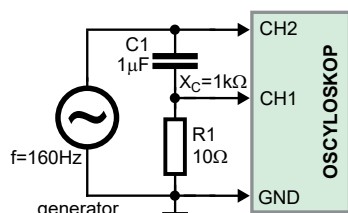

Rys. 10
oznacza-
na X_C ,
w y r a -
ż a n a . . .

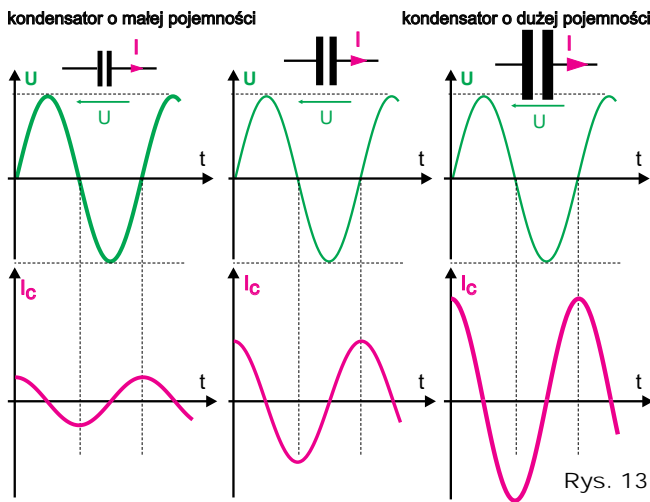
w omach, której
wartość nie jest
stała, tylko
zależy i od
pojemności C,
i od częstotli-
wości f (a tym
samym od
szybkości
zmian):

$$X_C = 1/2\pi fC$$

Ale podkreślam: **pojęcie
reaktancji pojem-
nościowej X_C ma sens
TYLKO dla prze-
biegów sinusoidal-
nych**, ponieważ
tylko wtedy przebiegi
i prądu, i napięcia
są sinusoidalne.
Oczywiście reaktancji
 X_C nie można
zmierzyć omomierzem
(wykorzystującym
prąd stały) przy
prądzie stałym,
który ma częstotli-
wość zero. Przy
częstotliwości zero
reaktancja X_C jest
nieskończenie
wielka. Podobnie
nieskończenie
wielka jest rezystancja
między wypro-
wadzeniami (idealnego)

Rys. 12b

Rys. 13

kondensatora.

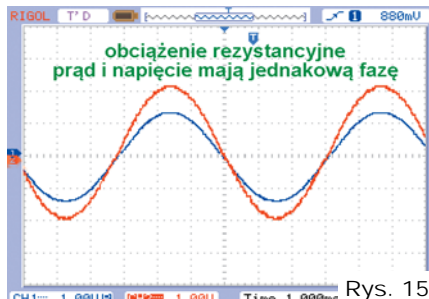
A teraz kolejna,
bardzo ważna sprawa.
Otóż choć i rezystancję
R, i reaktancję X_C
wyrażamy w omach,
coś je różni. Oto przy-
kład. Jeżeli połączy-
my w szereg dwa
rezystory 1k Ω , to
oczywiście sumaryczna
rezystancja będzie
sumą rezystancji
składowych i ona
wyzaczy wartość
prądu. W układzie
według **rysunku 14a**,
gdzie generator daje
napięcie sinusoidalne
o **wartości skutecznej**
2V, popłynie prąd
sinusoidalny o wartości
skutecznej 1mA
(2V/2k Ω).
Analogicznie będzie
przy szeregowym
połączeniu dwóch
kondensatorów.
Ich reaktancje się
dodadzą i prąd też
będzie wynosił 1mA,
jak pokazuje
rysunek 14b.

A jeżeli połączymy w szereg kondensator i rezystor według **rysunku 14c**?

Logika słusznie podpowiada, że tu też wypadkowa oporność będzie sumą oporności składowych.

Słusznie! Ale reaktancja X_C jest „dziwną opornością” (nie tylko dlatego, że nie można jej zmierzyć omomierzem). W układzie z rysunku 14c wypadkowa oporność nie będzie równa $2k\Omega$, a prąd nie będzie miał wartości $1mA$. A jak będzie?

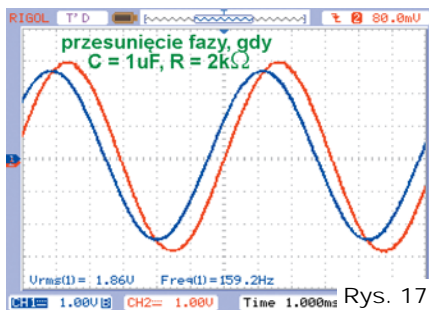
Kluczem do tajemnicy jest przesunięcie fazy między napięciem i prądem. Otóż w układzie z dwoma rezystorami po $1k\Omega$ według rysunku 14a przebiegi prądu i napięcia będą wyglądać mniej więcej jak na **rysunku 15** (pomijając kwestie amplitud obu przebiegów). Przy obciążeniu rezystancyjnym prąd zawsze jest w fazie z napięciem, czyli przesunięcie

Rys. 15

Rys. 16

Rys. 17

fazowe wynosi 0 stopni. W układzie z kondensatorem o reaktancji $2k\Omega$ według rysunku 14b wartość prądu wyniesie $1mA$, a przebiegi prądu i napięcia będą przesunięte o $1/4$ okresu (obrotu), czyli o 90 stopni, tak jak na rysunku 12. Niewątpliwie reaktancja X_C też jest jakoś związana z kątem 90 stopni (przypominam, że przebieg sinusoidalny jest związany z ruchem obrotowym i jeden pełny obrót, czyli okres, to kąt 360 stopni, inaczej 2π radianów).

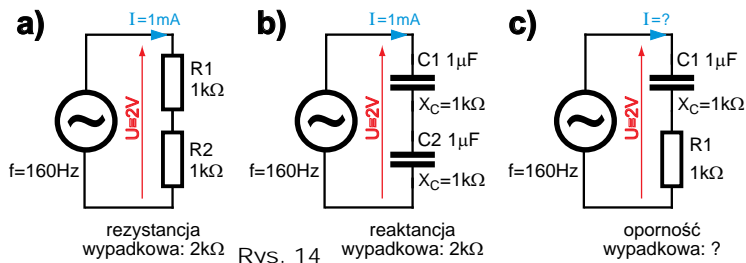
No to jak będzie w wersji z rysunku 14c?

Logika słusznie podpowiada, że prąd i napięcie też będą przesunięte, tylko o połowę mniej.

Bingo! Przebiegi będą wyglądać jak na **rysunku 16** i w idealnym przypadku przesunięcie wyniesie dokładnie 45 stopni.

Jak widać, kluczem jest przesunięcie fazowe w kondensatorze, wynoszące 90 stopni. W rezystorze przesunięcie fazy wynosi 0 stopni. Składając reaktancję pojemnościową X_C i rezystancję R o różnych wartościach, możemy uzyskać inną wartość prądu oraz przesunięcia fazowego między napięciem i prądem. **Rysunek 17** pokazuje zrzut ekranu z układu z **fotografii 18** z kondensatorem $1\mu F$ i rezystancją $2k\Omega$ – przesunięcie fazowe jest mniejsze.

W praktyce nie rysujemy takich przesuniętych przebiegów sinusoidalnych, tylko w uproszczeniu rysujemy jedynie wektory, których długość jest równa wartości napięcia, prądu, rezystancji czy reaktancji oraz kąt między nimi. Na **rysunku 19** masz tak zobrazowany prąd i napięcie w trzech przypadkach z rysunku 14.

Rys. 14

Ten sposób wykorzystujemy też przy szeregowym połączeniu oporności: trzeba je dodawać, ale wektorowo, jak na **rysunku 20**. W układzie z rysunku 20c wypadkowa oporność (zwana **impedancją**, oznaczana literą Z) powstająca z dodania rezystancji $R=1k\Omega$ i reaktancji $X_C=1k\Omega$ będzie mieć wartość (tak zwany moduł impedancji) $\sqrt{2} \cdot 1k\Omega \sim 1,41k\Omega$, ale co ważne, jak najbardziej będzie związana z kątem 45 stopni.

Początkującym nie bardzo mieści się w głowie, że reaktancja pojemnościowa X_C jest w jakiś sposób „przesunięta o 90 stopni”. A jest, bo chodzi o kąt przesunięcia między prądem i napięciem. Tym bardziej początkującym nie mieści się w głowie niepodważalny fakt, że impedancja Z to nie tylko wartość w omach (moduł), ale też kąt przesunięcia (faza)...

Jak to zapisać? Jak to liczyć?

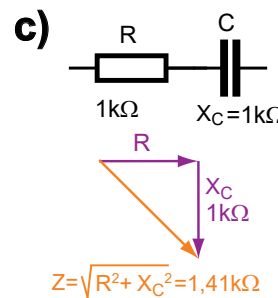
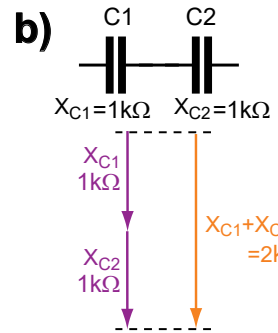
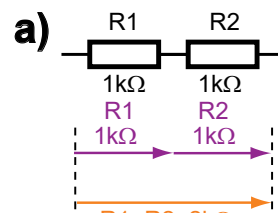
Otóż w najprostszych przypadkach można wykorzystać metodę graficzną (rysunek 20), natomiast do matematycznych obliczeń wykorzystuje się tak zwane **liczby zespolone**. Bez liczb zespolonych (i słynnego pierwiastka z minus jeden, a ściślej tzw. jednostki urojonej j) obliczenia w elektronice byłyby ogromnie utrudnione. Nie bój się tego wszystkiego – zapamiętaj tylko, że pojęcie reaktancji ma sens wyłącznie dla przebiegów sinusoidalnych i że z uwagi na przesunięcie prądu i napięcia reaktancja pojemnościowa X_C jest niejako przesunięta względem rezystancji o kąt 90 stopni (ściślej o -90 stopni).

Na początek tyle teorii wystarczy.

A w następnym odcinku zajmiemy się transformatorem, prostownikami i zasilaczami.

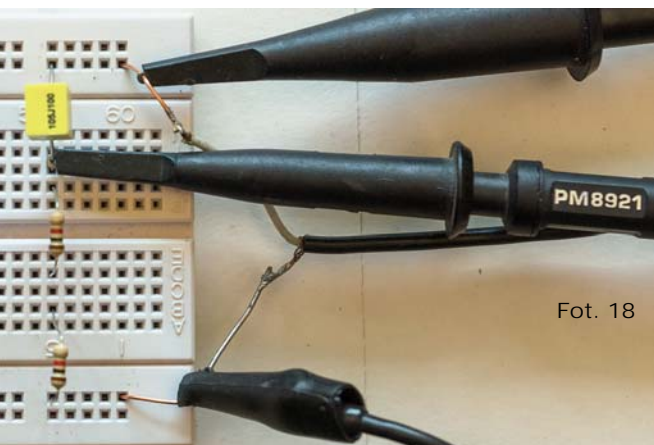
Piotr Górecki

Rys. 20

Rys. 19

- a) napięcie zasilające → prąd
- b) napięcie zasilające → prąd (faza - kąt przesunięcia 90°)
- c) napięcie zasilające → prąd (faza - kąt przesunięcia 45°)

Fot. 18